GH. CHIVU

ŞCOALA ARDELEANĂ ŞI REGIONALISMUL

1. Şcoala Ardeleană este, fapt bine cunoscut, o mişcare ştiinţifică şi culturală modernă, de tip iluminist, apărută în momentul în care limba română literară avea deja o formă unitară în scrisul religios. („În cărţile cele besericeşti numai o dialetă este la toţi”, constata Petru Maior (1819, p. 70), ideea fiind reluată şi reformulată ulterior de Ion Heliade Rădulescu (1943, p. 238); vezi şi Gheţie 1972, p. 93; Gheţie 2000, p. 94–95.) Se produsese, în cartea destinată Bisericii, în jurul anului 1750 (Gheţie 1971, p. 113–124), o unificare fonetică şi morfologică (numărul particularităţilor flexionare distinctive, opozabile pentru vechile variante literare regionale fiind aproape nesemnificativ). Devenise deja reală, prin utilizarea în tipăriturile destinate slujbei a aceloraşi structuri şi tipare sintactice, respectiv a aceluiaşi lexic de bază, o unificare formală, de structură textuală, şi o unificare lexicală. Acestea din urmă adecvate, evident, unui anumit conţinut şi anumitor tipare de text, ajunse, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, şi rămase până astăzi specifice scrisului religios.

Obiectivul major al mişcării iluministe ardelene era, se ştie iarăşi foarte bine, demonstrarea latinităţii şi romanităţii limbii române şi a românilor, pentru argumentarea şi recâştigarea drepturilor populaţiei majoritare româneşti din teritoriile de peste munţi, iar scopul principal şi, totodată, instrumentul cultural de bază îl constituiau dezvoltarea, înnoirea şi unificarea limbii literare laice. Româna, mijloc şi scop, urma să acceadă din nou la rangul de limbă de cultură, rang pierdut, se afirma în epocă (Iorgovici 1979, p. 147), în momentul impunerii latinei populare în spaţiul nord- şi sud-dunărean. Acest obiectiv presupunea însă o atenţie specială pentru formele lingvistice moderne, apte de utilizare culturală, elevată. Tiparele sintactice, structurile de text şi îndeosebi lexicul aveau nevoie de relatinizare, de reromanizare sau de occidentalizare, cele trei concepte, utilizate distinct de unii lingvişti, fiind parţial sinonime.

În acest context şi pentru acest obiectiv cultural-lingvistic, regionalismul, fiind reflex al limbii vorbite şi având tentă locală evidentă, nu şi-ar găsi, în sine, locul în lucrările învăţaţilor preocupaţi de normarea şi de edificarea noii limbi române literare.

Parcurgerea multor texte, ilustrative pentru mişcarea iluministă numită în mod curent Şcoala Ardeleană, texte aparţinând unor autori, respectiv unor variante funcţionale diferite, parcurgere făcută în timpul lucrului la crestomaţia ce se elaborează în prezent, ca important proiect academic, sub coordonarea Institutului de Lingvistică şi Istorie Literară „Sextil Puşcariu”, arată însă că numărul elementelor lexicale cu circulaţie regională este, în ansamblu, foarte mare.

Care vor fi fost motivele selectării şi utilizării în scris a atâtor regionalisme? (Nu avem în vedere fonetismele şi formele flexionare regionale şi nu luăm în considerare nici sensurile locale ale unor lexeme cu utilizare generală.)

Caietele Sextil Puşcariu, III, 2017, Cluj-Napoca, p. 100–110

Va fi intrat regionalismul în atenţia cărturarilor Şcolii Ardelene ca necesitate firească, în condiţiile în care limba nu avea mijloace de exprimare suficient de rafinate sau adecvate noilor idei şi conţinuturi, nu dispunea adică de un vocabular bogat şi diversificat? (Se vorbea frecvent în epocă despre „neajungerea limbii".) Au fost ele o modalitate lingvistică utilă pentru apropierea de cititorul ce trebuia cultivat, în cadrul numeroaselor traduceri, dar mai ales în cărţile de popularizare a ştiinţei? A fost regionalismul mijloc predilect de „românizare" a neologismului, prin echivalare explicativă sau prin calc (chiar dacă astfel cuvântul cu circulaţie locală îşi pierdea statutul individualizator), în cărţile de ştiinţă propriu-zisă? Se va fi constituit de timpuriu regionalismul, în scrierile beletristice, în mijloc stilistic, util inclusiv pentru caracterizare culturală? (Caracterizarea prin limbă exista deja, chiar dacă în formă incipientă şi nu totdeauna clar marcată[1].)

Voi încerca să răspund la aceste întrebări-ipoteze prin analiza câtorva liste de regionalisme consemnate în scrieri diverse datorate unor reprezentanţi ai Şcolii Ardelene: texte religioase, lucrări ştiinţifice, cărţi de popularizare a ştiinţei, lucrări beletristice şi, parte distinctă prin scop şi finalitate cultural-ştiinţifică a scrisului literar al epocii, dicţionare de mare întindere. Listele sunt, desigur, selective, iar ponderea elementului regional ilustrativ pentru fiecare text respectă structura de ansamblu a lexicului acestuia[2].

2. Dintre textele cu conţinut şi utilizare religioasă, ne-am oprit la *Cartea de rugăciuni***,** tipărită de Samuil Micu**,** la Viena, în 1779, în care apar: *nea* „zăpadă", *sângiuri* „vărsări de sânge, crime", *tinde* „a întinde", respectiv *zeu* „Dumnezeu", arhaism (uzual în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea) actualizat în plan regional din raţiuni religioase (pentru apropiere de lexicul scrierilor canonice apusene), şi la *Acatistul* imprimat de acelaşi cărturar la Sibiu, în anul 1801, în care am consemnat: *aorea* „uneori", *gingeie* „gingie" sau *pănură* „aba, dimie".

Câteva scrieri cu caracter ştiinţific, toate originale, oferă şi ele, în redactarea propriu-zisă, în comentarii sau doar ca exemple ilustrative, mai multe cuvinte specifice graiurilor bănăţene, transilvănene sau bucovinene. Astfel, Paul Iorgovici utilizează în textul *Observaţiilor de limba rumânească*, apărute la Buda, în 1799: *chilin, -ă* „deosebit, -ă, diferit, -ă", *doplini* „a îndeplini", *fulgura* „a fulgui", *micutela* „a micşora", *novineală* „veste, informaţie nouă", *zăuita* „a uita de tot". Ioan Budai-Deleanu foloseşte şi el, în manuscrisul *Teoriei ortografiii*, datat în 1815: *aşaş* „în acelaşi mod, la fel" şi *sâmbră* „asociere, tovărăşie", în vreme ce în *Excerptum*-ul din capitolul al II-lea al *Gramaticii limbii române* apar, doar între exemplele ilustrative: *ghindură* „amigdală; gâlmă", *ghiob* „putină", *jeluire* „dorire", *jimb, -ă* „strâmb, -ă", *jitariu*

[1] Vezi, pentru funcţia stilistică a regionalismului în limba literară veche, Chivu 2000a, p. 98.

[2] Pentru a nu încărca, fără folos major, textul, cuvintele exemplificate nu sunt urmate de trimitere la sursă. Aceste trimiteri vor fi găsite şi chiar înmulţite cu ajutorul glosarului care va încheia crestomaţia consacrată Şcolii Ardelene, care se lucrează în prezent sub coordonarea Institutului de Lingvistică şi Istorie Literară „Sextil Puşcariu".

„pândar, paznic al holdelor”, *maiu* „ficat” sau *ţuraiu* „măzăriche (formă de precipitaţie atmosferică)”[3]. Iar Nicolao Maniu Montan utilizează în comentariu şi inserează între exemplele de limbă română cuprinse în *Orthoepia Latina, Latino-Valachica, Hungarica, Germanica et Serbo-Valachica,* imprimată la Sibiu, în 1826: *batâr* „măcar”, *boltă* „prăvălie, magazin (de manufactură)”, *feştit, -ă* „vopsit, -ă, colorat, -ă”, *gingină* „gingie”, *griuruş* „greieraş”, *minteni* „imediat”, *oarecât* „puţin timp”, *păcurariu* „cioban, oier”.

Textele create sau traduse pentru a ajuta la popularizarea noutăţilor ştiinţifice şi tehnice atestă exemple numeroase de cuvinte cu circulaţie regională. Astfel, Ioan Budai-Deleanu foloseşte, în broşura intitulată *Învăţătură păntru sămănătorii de tăbac*, imprimată în 1793, la Liov: *acăţa* „a agăţa, a atârna”, *aore* „cel puţin”, *coşară* „coş”, *haznă* „folos”, *holdă* „suprafaţă de teren arabil”, *încai* „cel puţin, măcar”, *nicicacum* „deloc, nicicum”, *popuşoi* „păpuşoi, porumb”, *povoi* „puvoi, ploaie torenţială”, *sad* „răsad; plantaţie” sau *scure (a se ~)* „a (se) scurge”. Iar în manuscrisul intitulat *Învăţătură firească spre surparea superştiţiei norodului*, alcătuit, în 1806, de către Gheorghe Şincai, apar, integrate în redactare: *astruca* „a îngropa”, *bărdaş* „dulgher”, *bortă* „gaură”, *căoaci* „fierar”, *cărigă* „mosor”, *corfă* „paner”, *custa* „a trăi, a exista”, *dărab* „bucată”, *drot* „sârmă”, *fială* „ceaşcă”, *gazdă* „om cu stare, bogat”, *glajă* „sticlă”, *goz* „gunoi”, *hoher* „hingher, călău”, *înţuţurat, -ă* „împodobit, -ă”, *jilip* „(la o moară) jgheab”, *loptă* „minge”, *modru* „fel, chip”, *oară* „pasăre domestică”, *pănură* „postav, aba”, *pleu* „tablă, tinichea”, *povoi* „a ploua torenţial”, *sobă* „cameră”, *şopru* „şopron, şură”, *tip* „chip”, *vederos, -oasă* „vizibil, -ă” sau *zug* „stăvilar, zăgaz”[4].

Scrierile cu caracter beletristic atestă, în mod aşteptat, multe lexeme cu circulaţie locală. În prima farsă originală scrisă şi jucată în spaţiul românesc, mă refer la *Occisio Gregorii Vodæ*, amestecul de registre, dorinţa de apropiere de spectatori şi intenţia ironică au avut drept consecinţă utilizarea unor cuvinte precum: *babdiţă* „diaree”, *beteag, -ă* „bolnav, -ă”, *borbil* „bărbier, felcer”, *cătană* „soldat”, *cicili* „a cheli”, *copos* „chel”, *credinţă* „logodnă”, *dibol* „bivol”, *făgădariu* „cârciumar, hangiu”, *făgădău* „cârciumă, han”, *fărşang* „carnaval”, *ferie* „vadră”, *foale* „burtă, pântece”, *gazdă* „om bogat, cu avere”, *minten* „imediat”, *nemiş* „nobil, om bogat”, *solgăbirău* „judecător, pretor”, *tolceriu* „pâlnie”, *ţâră*, în *o ~* „puţin”, *ţipa* „a arunca” sau *ţof* „moţ, ciucure”. În schimb, maniera de traducere adoptată de cel care a dat formă românească noveletei intitulate *Cei doi excesuri a amerii*, numită în mod curent de istoricii literari *Istoria amerii*, inclusă în *Calendariul* românesc tipărit la Viena, în 1794, manieră menită să promoveze derivatele din „cuvintele de rădăcină” şi împrumutul neologic (Chivu 2016, p 7–18), face ca numărul regionalismelor folosite să fie foarte mic: *arăpi* „a răpi, a smulge (din ceva, de undeva)”, *domuia* „a înduioşa”, *sovoi* „sovon, văl” sau *zăuita* „a uita definitiv”. Cercetătorii

[3] Pentru elementele lexicale regionale prezente în scrisul lui Ioan Budai-Deleanu, vezi şi glosarele publicate în Budai-Deleanu 1970, p. 211–214 şi Budai-Deleanu 2011, p. 1221–1247.

[4] A se vedea pentru alte exemple glosarul ediţiei Şincai 1964, p. 205–209.

limbii *Ţiganiadei*[5], text beletristic elevat, în a cărui limbă apar numeroase elemente preluate din vorbirea curentă (unele utilizate din certe raţiuni prozodice), au înregistrat mai multe regionalisme, precum: *clisă* „slănină", *curechiu* „varză", *dăpăra* (~ *a se*) „a se părui", *dârdală* „flecar", *foale* „burtă", *ghizdav, -ă* „frumos, -oasă", *încredinţa* „a logodi", *mandră* „îngrăditură, staul, stână", *pită* „pâine", *tină* „noroi" sau *ţâră*, în *o* ~ „puţin". Regionalismele, multe greu de identificat sub forma etimologizantă a textului, sunt numeroase şi în traducerea intitulată *Luntrea dintâia*, tipărită de Ştefan Crişan-Körösi la Cluj, în 1805, ca anexă la *Orthographia Latino-Valachica*: *arădica* „a ridica, a înălţa", *arecât, -ă*, „oarecât, -ă", *arece* „oarece, ceva", *bărc* „tufiş, dumbravă", *rudă* „prăjină", *sufletă* „suflet", *suleget, -ă* „frumos, -oasă", *tepi* „a se înfierbânta (de iubire)", *ţipa* „a arunca, a scoate (din ceva)", *vioc* „ghioc, scoica unui melc de mare", *zgârnitor, -oare* „stârnitor, -oare, provocator, -oare".

O situaţie aparte din punctul de vedere al consemnării cuvintelor cu circulaţie locală sau regională au lucrările lexicografice ale vremii. Liste organizate de cuvinte, menite în primul rând să ilustreze bogăţia limbii române, lexicoanele şi dicţionarele Şcolii Ardelene consemnează serii cuprinzătoare de exemple semnificative pentru analiza întreprinsă astăzi. Astfel, Samuil Micu consemnează doar între intrările primelor două litere din *Dictionarium Valachico-Latinum*, manuscris finalizat în anul 1801, regionalisme de tipul: *abaldă* „depozit, magazie", *abros* „faţă de masă", *acar* „măcar", *batăr* „măcar", *acăţa* „a agăţa, a atârna, a spânzura", *acăţare* „a atârna", *aghistină* „castană", *ai* „usturoi", *aiepta* „a arunca; a îndemna la o plăcere, a amăgi", *aindenea* „aiurea, altundeva", *alac* „varietate de grâu", *alaş* „schelă", *alămâie* „lămâi", *alăturiş* „lateral", *alăutaş* „lăutar", *alcăzaş* „tocmeală", *alcăzui* „a tocmi", *aldaş* „blagoslovenie", *aleş* „pândire", *aleşui* „a pândi", *aleşuire* „pândă", *almariu* „armar, dulap", *altan* „peste, până dincolo", *amănunţa* „a ameninţa", *aoacea* „aici", *aorea* „uneori", *ariete* „berbec", *arină* „nisip", *arşeu* „hârleţ", *astară* „în această seară", *astăluş* „dulgher, fabricant de mese", *astruca* „a îngropa", *balţ* „cursă", *başte* „val de apărare", *batăr* „măcar", *batcă* „cursă de prins şoareci", *bănat* „întristare, supărare", *bănui* „a regreta", *bărdaş* „dulgher", *bătucă* „rânză, stomacul păsărilor", *beletui* „a căptuşi", *beletuială* „căptuşeală", *berbinţă* „butoiaş, putină", *berc* „tufiş, pădurice", *bibol* „bivol", *bibolariu* „bivolar, păstor de bivoli", *biboliţă* „bivoliţă", *bicaşeu* „beuţă, pietricică de râu, albă şi rotundă", *bică* „bic, taur", *bicauă* „piedică, frânghie cu care se leagă picioarele vitelor", *bicichie* „bişchie, joagăr", *birăiţă* „soţia birăului, a judelui", *birău* „jude, primar", *biriş* „slugă, servitor; paznic la vite", *birişiţă* „servitoare; soţia birişului, paznicul la vite", *birşag* „dare, amendă", *bişchie* „joagăr, bicichie", *bitang* „străin, venetic", *bituşă* „un fel de bundă", *biuşag* „abundenţă, belşug", *blagă* „avuţie, bogăţie", *boaghe* „căpiţă de fân", *boaghie* „buhă, bufniţă", *bolând, -ă* „nebun, -ă", *bolânzi* „a înnebuni", *bolânzie* „nebunie", *boltă* „prăvălie", *boltaş* „negustor de prăvălie",

[5] Vezi dintre aceştia Sfîrlea 1958, p. 139–182; Rosetti, Cazacu, Onu 1971, p. 494. Compară lista următoare cu datele cuprinse în glosarul ediţiei pe care am alcătuit-o împreună cu Eugen Pavel (Budai-Deleanu 2011, p. 1221–1247).

bolund, -ă „bolând, -ă, nebun, -ă”, *bortă* „bartă, cunună purtată de copii pe cap”, *borzoş, -e* „zbârlit, -ă”, *boşcaş* „fabricant de butoaie”, *boşcă* „butoiaş”, *brăgle* „vătale”, *brâncă* „boală de piele la animale, lupare”, *brodină* „vad, trecătoare; luntre cu care se traversează râul”, *budă* „latrină”, *budigăi* „chiloţi”, *burtuc* „burduf, abdomen”, *burtucan* „burduf, abdomen”, *burtucănos, -ă* „burtos, -oasă”, *burtuş* „burduf” (vezi, pentru alte exemple, Klein 1944). În schimb, Ioan Budai-Deleanu a are o atitudine diferită de cea a lui Samuil Micu (atitudine asupra căreia vom reveni) atunci când stabileşte cuvintele-titlu pentru impunătorul *Lexicon românesc-nemţesc*, propus spre publicare tipografiei din Buda, în anul 1818. De aceea, exact ca în gramaticile şi în îndreptarele ortografice ale vremii, regionalismele apar în acest manuscris de obicei ca exemple ilustrative, în părţile introductive şi în comentariu, şi mai puţin frecvent în lexicon. Citǎm dintre exemplele înregistrate: *agheu* „tun”, *chischineu* „batistă, (bucată de) pânză”, *copirşău* „copârşeu, sicriu”, *custa* „a trăi, a vieţui”, *hinteu* „caleaşcă”, *holub* „hulub, porumbel”, *jac* „jaf, pradă”, *mascur* „porc castrat”, *măcarcine* „oricine”, *măsăriţă* „faţă de masă”, *necrăvălău* „năcrăvălău, legătură pentru gât”, *porumb* „porumbel”, *povoi* „a inunda, a potopi”, *vijulie* „vijelie, furtună”.

3. Compararea listelor precedente pune în evidenţă existenţa unor diferenţe majore de frecvenţă şi de număr al regionalismelor între textele sau tipurile de text datorate reprezentanţilor Şcolii Ardelene.

În scrierile religioase numărul lexemelor care ne interesează acum este foarte redus. (Exista deja un vocabular religios consacrat, doar revenirea la *nea*, căruia în scrisul ortodox îi era preferat *zăpadă*, sau la *sânt*, lexem moştenit, având atunci circulaţie regională şi populară, şi utilizarea lui *Zeu*, de multă vreme arhaic, pentru *Dumnezeu*, fiind relevante pentru dorinţa de apropiere formală de biserica de rit latin.)

Frecvenţă şi pondere redusă au regionalismele şi în textele ştiinţifice propriu-zise, formele înregistrate fiind cel mai adesea exemple, deci mijloace de ilustrare a unei realităţi lingvistice, nu componente ale discursului ştiinţific.

Numărul elementelor lexicale regionale creşte însă în scrierile de popularizare a ştiinţei, funcţia respectivelor tipărituri sau manuscrise impunând aproape firesc, pentru adecvare culturală sau pentru explicitare, ambele necesare, un vocabular cunoscut de destinatar.

Textele beletristice prezintă, se constată uşor, o situaţie aparte. În *Occisio Gregorii Vodæ* şi apoi în *Ţiganiada*, regionalismul are rol stilistic, adesea suficient de clar conturat. (În special în prima piesă de teatru originală, creată şi jucată în spaţiul românesc, lexemele regionale individualizează personaje şi marchează anumite fragmente scenice (Chivu 2012, p. 135–142). În *Istoria amerii*, regionalismul, rar utilizat (ponderea majoră o are lexicul neologic sau de tip neologic – adică formele, structurile şi lexemele create prin calc sau prin derivare), pare impus de „starea” limbii literare. Paul Iorgovici, presupusul traducător, a vrut astfel să verifice, prin

modul de echivalare lingvistică adoptat şi prin tipul de lexic utilizat, valabilitatea concepţiei sale privitoare la modul de creare a vocabularului limbii române literare moderne (Chivu 2002, p. 149–158). Învăţatul bănăţean apela, se ştie, în scrisul său, dorit elevat, nu atât la regionalisme, cât la „cuvinte de rădăcină", unele conservate regional, pentru a crea, prin calc sau prin derivare, un lexic literar de tip modern, util pentru întoarcerea limbii române la nivelul elevat de utilizare, similar limbilor romanice şi limbii latine literare. În această perspectivă, regionalismele moştenite din latină se întâlnesc cu arhaismele, nefiind totdeauna uşor de făcut diferenţă între ele.

În sfârşit, în lexicoane şi în dicţionare regionalismul a fost reţinut constant ca fapt ilustrativ de limbă. Mulţi autori au înregistrat elementul lexical dialectal (şi variantele fonetice sau lexicale locale) ca semn al bogăţiei limbii române. Se vede această atitudine în lexicoanele create cu scop didactic, dar şi în dicţionarul întocmit de Samuil Micu, prin a cărui prelucrare ulterioară multe regionalisme au pătruns în Lexiconul de la Buda.

Ioan Budai-Deleanu, autorul impunătorului *Lexicon românesc-nemţesc*, este, în acest context, singurul care nu aglomerează, prin lexeme culese din toate variantele limbii, informaţia lingvistică, ci selectează cuvintele-titlu după relevanţă şi, în special, după circulaţie (marele cărturar iluminist a formulat, astfel, înaintea lui B. P. Hasdeu teoria „circulaţiunii cuvintelor"), cele două criterii, relevanţa culturală şi circulaţia îmbinându-se şi prevalând asupra originii cuvintelor notate ca intrări.

Iată ce scria Ioan Budai-Deleanu în prefaţa amintitului *Lexicon*:

> „Gândul mieu au fost, dară, să adun numa acele cuvinte ce să află în cărţile şi scrisorile de obşte a neamului românesc. Lângă aceasta, şi toate acele cuvinte care sânt obicinuite la tot neamul, ori de la care limbă să purceagă, căci, de vreme ce s-au priimit o dată de cătră tot neamul (precum s-au dzis mai sus), nu să pot dzice mai mult streine, ci proprii a neamului românesc.
>
> Dintru care mai sus arătate urmează: a) că toate cuvintele obicinuite numa la o parte de români şi <care> nu să va putea dovedi că sânt adevărate strămoşeşti, adecă purcegătoare de la limba lătinească, acele nu pot să poftească ca să să puie la lexicon; b) toate cuvintele ruseşti şi sârbeşti fără de nice o alegere şi trebuinţă băgate la cărţile bisericeşti, având noi în locul lor altele chiar româneşti mai vechi şi mai de înţăles, trebuie să lipsască de la lexicon. De unde urmează că, având noi în limba noastră cuvintele *taur* şi *porumb*, ar fi necuviincios să punem *buhaiul* şi *holubul* bucovinenilor, care cuvinte ceialalţi români nice le-au auzit cândva. Însă nice vom dzice *scripcă* în loc de *vioară* sau *alăută*.
>
> Deci să nu bănuiască dumnelor moldovenii, când nu vor afla aice *buclucuri*, *calabalâcuri*, *fudulia*, *englendisirea*, *şeretlicul*, *peşchieşul*, *tainul*, *tachiumul* şi nenumărate alte, nu de mult de la turci şi de la greci împrumutate. Nu să supere nice dumnelor, ardelenii şi ungurenii, când în zădar vor căuta *chischineul*, *necrăvălăul*, *hinteul*, *copirşăul*, cu *aghiaole*, *epuletiurile*, *tistiile* şi mai multe de aceste. Despre provinţialismurile celor din Ţara Românească nu pot să dzic nimica, căci nu am avut prilej a cunoaşte mai de aproape dialectul muntenesc" (Budai-Deleanu 2011, p. 678–679).

Purismul latinist, adesea invocat de lingviştii care au conturat trăsăturile mişcării numite Şcoala Ardeleană, pe baza opiniilor formulate de unii învăţaţi ai vremii,

avea deci, după cum arată şi listele prezentate astăzi, puţină susţinere în planul limbii uzuale. Teoria lingvistică, supralicitată adesea, fără înţelegerea corectă a substanţei mişcării latiniste ardelene, nu găseşte astfel sprijin de necontestat în texte.

4. Criteriul originii, corelat indirect cu cel al circulaţiei unui anumit lexem, invocate de Ioan Budai-Deleanu, dar necunoscute învăţaţilor vremii (manuscrisele marelui cărturar vor fi achiziţionate târziu), a dus la impunerea temporară în uz a unor cuvinte sau forme de tip regional.

Prevala însă în această încercare timidă de normare (fără efect imediat în planul limbii) nu caracterul regional al unui cuvânt sau al unei forme flexionare, ci „clasicitatea", respectiv „gramaticalitatea" lor, cum va numi Ion Heliade Rădulescu caracteristicile distinctive ale formelor apropiate de limba latină sau ale celor care ilustrează tendinţele manifestate în sistemul morfologic al limbii române (Gheţie 1967, p. 221–223). Nu regionalismul în ansamblu era avut în vedere, ci erau vizate acele cuvinte sau forme utilizate regional, care susţineau sau argumentau suplimentar caracterul romanic al lexicului românesc, respectiv caracterul sistematic al structurilor gramaticale moştenite de română. (Exista ideea că acele cuvinte, utilizate în zone lingvistice conservatoare, a căror formă şi semnificaţie coincid sau sunt apropiate de anumite cuvinte latineşti sau romanice, trebuie considerate moştenite şi, în consecinţă, pot fi recomandate ca literare.)

Ne referim însă nu la formele vechi, multe având în epocă răspândire şi utilizare regională, precum *nea*, *sânt* (adjectiv şi substantiv), *zeu* „Dumnezeu" (susţinut şi de *sântătate*, derivat cult sau creaţie lexicală după lat. *sanctitas*), actualizate ca literare în scrierile acum cercetate pentru diferenţierea formală de textul ortodox şi apropierea de scrierile de rit apusean. Avem acum în vedere alte câteva exemple, susţinute de textele cercetate şi confirmate de evoluţia ulterioară a scrisului românesc literar, în care lexeme şi forme gramaticale cu circulaţie regională au fost recomandate şi ulterior chiar utilizate ca normă literară. Ne oprim asupra conjuncţiei *ma* şi, chiar dacă depăşim cadrul pe care ni l-am impus iniţial (limitarea analizei la lexemele cu circulaţie regională), luăm în considerare, pentru valoarea de exemplu, şi formele verbale *sum* şi *sunt*. (Lăsăm deoparte chestiunea originii bănăţene a formelor de imperfect 3 pl. în *-u*, deoarece demonstraţia a fost, de multă vreme, bine şi argumentat făcută; vezi Gheţie, Teodorescu 1979, p. 77–81.)

Conjuncţia ***ma***, lexem cu certă circulaţie regională[6], a fost considerată, foarte probabil, de către unii învăţaţi ardeleni, cuvânt moştenit din limba latină. Sugerau această origine forma şi sensul românescului *ma*, identice cu forma şi sensul cuvântului omonim existent în limba italiană, dar şi utilizarea acestei conjuncţii în Banat, zonă lingvistică în care fondul latinesc era bine reprezentat. Atribuirea originii latineşti (lingviştii au stabilit ulterior că ne aflăm, de fapt, în faţa unei influenţe a limbii sârbe (DLR, s.v. *ma*) a făcut, credem noi, ca regionalismul *ma* să fie acceptat ca lexem literar de mai mulţi autori (Petru Maior, Dimitrie Ţichindeal,

[6] Vezi atestările dialectale şi extrasele din texte folclorice incluse în DLR s.v. *ma*.

Gheorghie Montan, Nicolao Maniu Montan, Vasilie Gergely de Csokotis, Andrei Mureşanu[7]), nu toţi originari din Banat. Iar glosarea lui *ma* prin *dară*, prezentă în *Dialogul pentru începutul limbei române*: „*Ma* (dară) de unde se trage începutul ţesiturii limbei...?" (54), arată că Petru Maior acorda formei un statut similar cuvintelor neologice.

Cele mai vechi atestări ale lui ***sum*** (scris ⷑ), formă de indicativ prezent persoana 1 singular a verbului *a fi*, sunt notate în *Istoria amerii*, textul beletristic inclus în *Calendariul* românesc tipărit cu litere chirilice la Viena, în 1794. Paul Iorgovici, considerat a fi traducătorul scrierii amintite, foloseşte din nou forma în 1799, în *Observaţii de limba rumânească*, scriind-o tot cu litere chirilice. Petru Maior îl foloseşte şi el pe *sum* (scris de data aceasta *sům*) în 1819, în *Dialog pentru începutul limbei române*, iar *Lexiconul de la Buda*, în anexele căruia este retipărit fără nicio modificare *Dialogul*, înregistrează forma, ca echivalent al lui *sânt*, sub vocea *escu*. Sub influenţa acestor lucrări programatice, *sum* (*sům*) a fost acceptat în manualele vremii. Îl recomandau Ioan Alexi, Nicolao Maniu Montan, Ioan Codru Drăguşanu, Gavril Munteanu, intelectuali ardeleni sau originari din Transilvania, dar şi ieşeanul Gheorghe Săulescu sau Nicolau Bălăşescu, ultimul cunoscut ca mitropolitul Nifon al Ţării Româneşti[8].

Consemnat pentru prima dată la sfârşitul secolului al XVIII-lea în texte imprimate cu alfabet chirilic, în cadrul cărora principiul fonologic era dominant, *sum* corespundea, foarte probabil, în jurul anului 1800, unei rostiri reale, identice în mod firesc cu rostirea formei gramaticale latineşti din care provenea. Începând cu anul 1819 (când apare *Dialog pentru începutul limbei române*) şi până la abandonarea principiului etimologic ca principiu ortografic dominant în scrierea românească cu litere latine, *sum*, cu varianta grafică *sům*, a corespuns însă ortoepic lui *sâm*. Această rostire face foarte probabilă ipoteza ca forma ⷑ, recomandată prima dată de către Paul Iorgovici, să fi fost sugerată sau doar influenţată de prezenţa lui *sâm* în Banat şi să fi fost substituită ulterior de o grafie etimologizantă, ce o apropia de forma verbală corespunzătoare din latina literară.

Primele atestări ale formei *sunt* (scrisă ⷑ) pentru persoana 3 plural a indicativului prezent trimit, ca şi în cazul lui *sum*, spre cele două tipărituri de la sfârşitul secolului al XVIII-lea datorate lui Paul Iorgovici, *Istoria amerii* din *Calendariul* vienez tipărit în 1794 şi *Observaţiile de limba rumânescă*, apărute în 1799. Forma reapare, ca şi în cazul lui *sum*, la Petru Maior, în *Dialog pentru începutul limbei române*, unde corespundea deopotrivă formelor de indicativ prezent 3 plural şi 1 singular ale verbului *a fi*. (Samuil Micu şi Gheorghe Şincai consemnau, în *Elementa linguæ Dacoromanæ sive Valachicæ*, doar grafiile *sînt* şi *sênt*.) Formelor *sunt* şi *sůnt*, menţinute la republicarea *Dialogului* în cadrul *Lexiconului românesc-latinesc-unguresc-nemţesc*, li se alătură, în corpul dicţionarului budan, numeroase atestări pentru *sůnt*. Dar în pasajele scrise cu litere chirilice din ultimele două scri-

[7] În afara citatelor cuprinse în DLR s.v. *ma*, vezi ediția lui Florea Fugariu (1983), vol. II, p. 324, 500.
[8] Vezi pentru detalii şi pentru atestări Chivu 2006, p. 49–56.

eri amintite, *Dialogul* şi *Lexiconul*, lui *sunt* îi corespund fără excepţie grafii cu ius (**сѫнт**) sau cu ier mare (**сънт**) (vezi şi Chivu 200b, p. 431–437).

Corelate cronologic (apar în acelaşi an şi la acelaşi autor), formele *sum* şi *sunt* au, după cum se observă, o istorie şi o evoluţie similare. În aceste condiţii, nu este exclus ca *sunt* să fi fost şi el o formă verbală cunoscută de Paul Iorgovici din graiul unor comunităţi dacoromâneşti sau aromâneşti, trăitoare în Banat sau în sudul Transilvaniei. (Pornim de la ipoteza că *suntu*, notat de Tache Papahagi în DDA, formă apărută, desigur, prin asimilare vocalică regresivă din *sântu*, va fi avut curs, în sate din Banat sau din sud-vestul Transilvaniei şi la finele veacului al XVIII-lea.) Iar relaţia cu forme cunoscute de către iluminiştii ardeleni de la aromâni este sugerată de notaţia făcută de Petru Maior în *Dialogul* tipărit în 1819, reluat fără nicio modificare în *Lexiconul* budan: „*nu escu (sânt)* fără îndoială”. În *Lexicon*, despre *escu*, corelat cu *sům* şi trimis, pentru forma normată, la *sůnt*, apare, ca indicaţie de uz: „Macedo-Valachice”. Va fi fiind această indicaţie o dovadă a cunoaşterii *Gramaticii aromâneşti sau macedovlahice*, tipărite de Mihail Boiagi, la Viena, în 1813 (în care este consemnat *escu*), dar nu este exclus ca forma analogică pentru indicativ prezent 1 singular să fi avut curs încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea în graiuri dacoromâneşti din sudul Transilvaniei[9].

5. Problema utilizării regionalismului în textele reprezentanţilor Şcolii Ardelene este, considerăm, foarte interesantă şi, odată rezolvată, va deveni extrem de utilă deopotrivă pentru înţelegerea concepţiei cărturarilor iluminişti ardeleni asupra formei limbii noastre moderne de cultură, cât şi pentru transcrierea adecvată a textelor datorate acestei foarte importante mişcări culturale şi ştiinţifice.

Avem în vedere, desigur, identificarea corectă a formei lingvistice a surselor şi, consecinţă firească, transcrierea, prin interpretare bine argumentată, a grafiei scrierilor etimologizante.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE. SIGLE

Izvoare

Budai-Deleanu 1970 = Ion Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice*. Text stabilit şi glosar de Mirela Teodorescu. Introducere şi note de Ion Gheţie, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1970.

Budai-Deleanu 2011 = Ion Budai-Deleanu, *Opere*. Ediţie îngrijită, cronologie, note şi comentarii, glosar şi repere critice de Gheorghe Chivu şi Eugen Pavel, Bucureşti, Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă, 2011.

DDA = Tache Papahagi, *Dicţionarul dialectului aromân, general şi etimologic*, [Bucureşti], Editura Academiei Române, 1963.

DLR = *Dicţionarul limbii române*, serie nouă, tomul VI. *Litera M*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1965–1968.

[9] Vezi pentru forme şi sinteză bibliografică Avram 2005, p. 39–49 (republicare, în traducere românească, pentru Avram 1976, p. 109–119); Marin 2012, p. 337–344.

Fugariu 1983 = *Şcoala Ardeleană*, vol. I–II. Ediţie critică, note, bibliografie şi glosar de Florea Fugariu, Bucureşti, Editura Minerva, 1983.

Heliade Rădulescu 1943 = Ion Heliade Rădulescu, *Opere*, vol. II. Ediţie critică, cu introducere, note şi variante de D. Popovici, Bucureşti, Fundaţia Regală pentru Literatură şi Artă, 1943.

Iorgovici 1979 = Paul Iorgovici, *Observaţii de limba rumânească*. Ediţie critică, studiu introductiv, tabel cronologic, note, bibliografie de Doina Bogdan-Dascălu şi Crişu Dascălu, Timişoara, Editura Facla, 1979.

Istoria amerii = Cei doi excessuri a amerii. Traducere de Paul Iorgovici, Viena, 1794. Ediţie de Gh. Chivu, în *Vechi texte româneşti. Contribuţii filologice şi lingvistice*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2015, p. 287–292.

Klein 1944 = Samuelis Klein, *Dictionarium Valachico-Latinum*. Ediţie de Gáldi Laszló, Budapest, Király Magyar Egyetemi Nyomda, 1944.

LR = „Limba română”, Bucureşti, I, 1952 şi urm.

Luntrea dintâia = Luntrea dintâia. Traducere de Ştefan Crişan-Körösi, în *Orthographia Latino-Valachica*, Cluj, 1805.

Maior 1819 = Petru Maior, *Dialog pentru începutul limbei române întră nepot şi unchiu*, în *Orthographia Romana sive Valachica*, Buda, 1819.

Maniu Montan 1826 = Nicolao Maniu Montan, *Orthoepia Latina, Latino-Valachica, Hungarica, Germanica et Serbo-Valachica*, Sibiu, 1826.

Micu 1801 = Samuil Micu, *Acatist*, Sibiu, 1801.

Micu 1801 = Samuil Micu, *Carte de rugăciuni pentru evlavia omului creştin*, Viena, 1779.

Occisio = Occisio Gregorii in Moldavia Vodæ tragedice expressa. Ediţie îngrijită, studiu introductiv şi note de Lucian Drimba, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1983.

Şincai 1964 = Gheorghe Şincai, *Învăţătură firească pentru surparea superştiţiei norodului*. Ediţie critică de Dumitru Ghişe şi Pompiliu Teodor, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1964.

Lucrări de referinţă

Avram 1976 = Mioara Avram, *Données dialectales récentes et le temoignage des anciennes grammaires du dacoroumaine*, în *XIV Congresso internazionale di linguistica e filologia romanza*. *Atti*, vol. II, Napoli–Amsterdam, 1976, p. 109–119.

Avram 2005 = Mioara Avram, *Date dialectale recente şi mărturia vechilor gramatici ale dacoromânei*, în idem, *Studii de morfologie a limbii române*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2005, p. 39–49.

Chivu 2000a = Gh. Chivu, *Limba română, de la primele texte până la sfârşitul secolului al XVIII-lea*, Bucureşti, Editura Univers Enciclopedic, 2000.

Chivu 2000b = Gh. Chivu, *Este **sunt** o simplă grafie latinizantă?*, în LR, XLIX, 2000, nr. 3, p. 431–437.

Chivu 2002 = Gh. Chivu, *Un experiment literar şi lingvistic la sfârşitul secolului al XVIII-lea*, în *Comunicări „Hyperion”*, XI, 2002, p. 149–158.

Chivu 2006 = Gh. Chivu, ***Sum** „sâm” – o normă a scrisului literar modern*, în *Studii de gramatică şi de formarea cuvintelor. În memoria Mioarei Avram*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2006, p. 49–56.

Chivu 2012 = Gh. Chivu, *Fapte de limbă vorbită în „Occisio Gregorii Vodæ”, prima piesă de teatru scrisă în limba română*, în *Modernitate şi interdisciplinaritate în cercetarea lingvistică*, Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti, 2012, p. 135–142.

Chivu 2016 = Gh. Chivu, *La modernisation latino-romane du lexique roumaine. Le modèle interne*, în „Diversité et identité culturelle en Europe/Diversitate şi identitate culturală în Europa”, XIII, 2016, nr. 2, p. 7–18.

Gheţie 1967 = Ion Gheţie, *I. Heliade Rădulescu, şi selecţia cuvintelor româneşti „clasice”*, în LR, XVI, 1967, nr. 3, p. 221–223

Gheţie 1971 = Ion Gheţie, *Contribuţii la problema unificării limbii române literare. Momentul 1750*, în LR, XX, 1971, nr. 2, p. 113–124.
Gheţie 1972 = Ion Gheţie, *Ion Heliade Rădulescu şi unificarea limbii române literare*, în LR, XXI, 1972, nr. 2, p. 91–102.
Gheţie 2000 = Ion Gheţie, *Secolul al XVIII-lea şi unificarea limbii române literare*, în Ion Gheţie, Gh. Chivu (coord.), *Contribuţii la studiul limbii române literare. Secolul al XVIII-lea (1688–1780)*, [Cluj-Napoca,] Editura Clusium, 2000, p. 91–152.
Gheţie, Teodorescu 1979 = I. Gheţie, Mirela Teodorescu, *Pătrunderea şi difuzarea formei de imperfect pers. 3 pl. în* ***-u*** *în textele literare la jumătatea secolului trecut*, în LR, XXVIII, 1979, nr. 1, p. 77–81.
Marin 2012 = Maria Marin, *Particularităţi lingvistice comune unor zone submontane din Transilvania*, în LR, LXI, 2012, nr. 3, p. 337–344
Rosetti, Cazacu, Onu 1971 = Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, vol. I. Ediţia a II-a, revăzută şi adăugită, Bucureşti, Editura Minerva, 1971.
Sfîrlea 1958 = Lidia Sfîrlea, *Observaţii asupra limbii şi stilului* ***Ţiganiadei*** *lui Ion Budai-Deleanu*, în *De la Varlaam la Sadoveanu. Studii despre limba şi stilul scriitorilor*, [Bucureşti,] Editura de Stat pentru Literatură şi Artă, 1958, p. 139–182.

THE TRANSYLVANIAN SCHOOL AND THE REGIONALISM
(*Abstract*)

The study of the major texts of the Enlightenment movement referred to as the Transylvanian School, texts belonging to different authors and different functional variants, shows that the number of lexical elements with regional circulation is, as a whole, very high. Used for various reasons and purposes (as a natural linguistic necessity, given that the Romanian language did not have means of expression sufficiently refined or adequate for new ideas and content, as a way of approaching the reader, especially in science popularization books, as a means of neologism's "Romanianization", by explanatory equivalence or by calque, in the science books, or as a stylistic method for cultural characterization, in literary writings), regionalism is a language fact that gives us a better image on the way the Transylvanian scholars perceived the modern literary Romanian language, as well as the proper transcription of the major texts of the Transylvanian School.

Cuvinte:cheie: *Şcoala Ardeleană*, *limba română literară*, *regionalism*, *arhaism*, *ortografie etimologică*.
Keywords: *The Transylvanian School*, *Romanian literary language*, *regionalism*, *archaism*, *etymological spelling*.

Universitatea din Bucureşti
Facultatea de Litere
Bucureşti, str. Edgar Quinet, 5–7
gheorghe.chivu@gmail.com